

Грушевський Михайло Сергійович

Автобіографія

М. С. Грушевський

АВТОБІОГРАФІЯ, 1926 р.

Я походжу з давньої (звісної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилася в Чигиринському повіті.

Були се переважно дячки, паламарі, але дідові моему Федорові вдалось дійти священства і перейти під Київ, до села Лісників, і се помогло батьку моему Сергію вийти на дорогу, хоч він рано зіставсь сиротою, але завдяки енергії й здібностям осягнув вищу освіту й, не прийнявши священства, віддався діяльності педагогічній, був спочатку "професором" в семінаріях переяславсько-полтавській і київській, потім директором народних шкіл на Кавказі, а бувши автором одного популярного в Росії підручника слов'янської мови, не тільки міг забезпечити нам, дітям, можливість, не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі замолоду, а й зіставив по собі досить значний маєток — в значній частині призначений ним знов-таки на цілі гуманітарні (стипендії й школу). Мати — Глафіра Опокова (recte* (*Правильно — лат.) Опоцкевич) — походила з широко розгалуженої в полуднево-західній Київщині священничої родини. Я був їх старший син, роджений 17 вересня ст. ст. 1866р. в Холмі, де батько був тоді (дуже коротко) учителем "греко-уніятської" гімназії. Виростав на Кавказі, куди батько перейшов в 1869р.: в Ставрополі (1870-8), потім Владикавказі, зрідка звідуючи Україну. Однак, під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої "вітчини", і контрастом чужеплеменної й чужомовної "чужини". Рано набравши охоти до читання, позбавлений дитячого товариства, відірваний від ґрунту, я виростав серед мрій і фантазій, замкненим в собі відлюдком. В тифліській гімназії, куди віддано мене в р. 1880, я з запалом читав все, що міг дістати з історії: історії літератури й етнографії України, і, скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці — прозі і віршах. 1884р. вислав я перший транспорт своїх проб пера Ів. Сем. Левицькому-Нечую, якого адресу вчитав в Очерках історії укр. літератури Петрова. Заохочений ним, я далі працював над виробленням своєї мови й белетристичного хисту; з цих часів надруковані були мої оповідання: "Бех-аль-Джугур", написане на поч. 1885р. під впливом справоздань з тодішньої Суданської кампанії, підогрітих ближшими — кавказькими вражіннями (друк. в "Ділі", літом 1885р.) і "Бідна дівчина" — написане на тлі близьких мені з батьківських оповідань обставин сільського учительства (вони передруковані в збірці моїх оповідань, тим часом видруковані против моєї волі й відомості перші проби з 1884р. не були в нім повторені). Моєю мрією в тих часах стає зробитися з часом українським літератором,

видавцем і — ученим. Українознавство являється для мене будучою спеціальністю, лише я вагався, з котрого боку підійти до нього: чи від славистики, чи від історії. Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, Збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січи Скальковського, Історія слов'янських літератур Пипіна, перші річники Київ. Старини, перечитані мною в рр. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів. Нарешті історія бере гору над славистикою; полеміка про початки Руси, різні теорії княжої Руси, полеміка слов'янофілів з западниками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з централістами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені, гімназисті V — VII класи, велике зацікавлення. Я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї літератури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії, і, збираючися в університет, розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного.

Тим сильніше мріяв я, як скоріше потрапити до Києва, що представлявся мені огнищем української наукової й літературної роботи; але батько, боячися мого українського запалу, а настрашений тодішніми студентськими "історіями", довго не годився на се, і дав згоду, тільки зв'язавши мене обіцянкою, що я не буду брати участі в ніяких студентських гуртках. Ті роки, 1886—90, коли проходив я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунено класичну філологію, все инше зіпхнено на другий план, обкраєно і обмежено загальними курсами; сі виклади не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальности гімназист. Семінарії поставлені були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяла задушливу атмосферу. Найбільша окраса тодішньої української науки проф. Антонович робив вражіння чоловіка утомленого сими нагінками; він ухилявся від близьких зносин з студентами й все більше відсувався від історії в "спокійніші" як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики.

Перші роки університету я віддав праці в семінаріях (практич. заняттям) і викладам; з тих семінарійних праць була видрукувана потім одна (писана 1887р., а кілька разів потім перероблена): "Южно-русские господарские замки в половине XVI века" — моя перша історична "праця" (перед тим було кілька історичних і історико-літературних статей і рецензій в журналах і газетах — вони вказані в покажчику "Наукового Збірника" 1906р.). З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права. На третім курсі я взявся до більшої праці на предложену факультетом (проф. Антоновичем) тему: "История Киевской Земли от смерти Ярослава до конца XIV века". Праця дістала золоту медаль, і я був зіставлений при університеті професорським стипендистом по катедрі руської історії. Се була вже робота досить дозріла: викінчена в 1890 році й потім видана

(Київ, 1891, ст. XVI—520), вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на катедру історії у Львові.

Під кінець університетського курсу я почав більше зближатися з людьми, бував в літературних і політичних українських кружках молодіжи, займався їх організацією, читав в них виклади, брав участь в заграничних українських виданнях (Правді й Зорі), в укладенню перших книжок Записок Наукового тов. імени Шевченка. Перша книжка їх, випущена 1892р., була розпочата моєю статтею: Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці. В українських кругах Київа, де обертався я, прив'язували тоді велике значіння реформі Товариства ім. Шевченка, ждали помочи зі сторони Поляків українському культурному й освітньому рухові по т. зв. "угоді" українських народовців Галичини з правительством. З початком 1891р. проф. Антонович, вернувшись з подорожі в Галичину, розповів мені про план катедри української історії на львівським університеті: сю катедру пропоновано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару, й рекомендував мене. План сей був прийнятий мною з ентузіазмом, з огляду на те значіння, яке надавалось тоді в київських українських кругах галицькому рухові: Кияне сподівалися сотворити в Галичині всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею письменників і учених всеї України, і здобутками його проломити систему заборони українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т.д.

Та що заснування катедри української історії зіставалося в сфері планів і навіть пішло в проволоку, треба було думати про дальші стадії академічного стану, і я ладився до магістерського іспиту (зданого в 1893р.) та працював над магістерською дисертацією. Тема — піддана мені тим же В. Б. Антоновичом — була вибрана досить нещасливо. Прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV—XVIII в.в. (Барское старовство. Исторические очерки, К. 1904), і два томи актових матеріялів Архив Юго-Зап. России, ч. VIII, т.т. I і II, виданих разом з працею, але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги. Щоправда, дуже тверда школа архивальної роботи, яку я мусів для неї перебути, — сотки переглянутих актових книг, робота в архивах Київа, Варшави, Москви не пішла марно і віддала свої услуги мені потім.

В маю 1894р. я оборонив ту працю, як дисертацію на степень магістра, а 1/IV того ж року "цісарським рескриптом" була заснована на львівським університеті катедра "Всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи" (так змінено первісний план заснування катедри української історії, а тодішній магістр Гауч мотивував сю зміну тим, що українська історія не може уважатися конкретно наукою — *ruthenische Geschichte ist keine konkrete Wissenschaft*), і тоді ж на сю катедру іменовано мене (офіційальну пропозицію було зроблено рік скорше). Докінчуючи видання дисертації й актів (останні глави дисертації й II том актів вийшли літом 1894р.), треба було забратися zarazом до приготування курсів викладів. Я кинувся в сю роботу

з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині. За приїздом моїм до Галичини слідом умер проф. Огоновський, і на мене спало, так сказати, наукове представительство галицької України. Окрім університетських курсів, які мусіли забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади, взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві імени Шевченка. Перейняв на себе редакцію Записок (формальним редактором став з 1895р., фактичним же — скорше), зреформував їх з однорічника на кварталник, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій, а поруч них заложив (1895р.) в Товаристві інші, спеціальні публікації — Жерела до історії України-Руси, Етнографічний збірник й ин., сам займаючися редакцією їх перших томів. При тім показалося, що надії на участь українських учених з Росії в сій (мовляв так пожаданій для російської України і потрібній) науковій роботі були марні: одні обіцяли й не давали нічого, інші викручувалися ріжними вимівками. Навіть книжки чи справки тяжко було допроситися, хоч як смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодик до української історії чи иншої української дісципліни.

Ще прикріше було переконатися, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного й спеціально-наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з яким я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої генерації, — опираються на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою "угоди" і ціною деяких подачок на культурно-історичному полі хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбний рух серед "галицьких Русинів". Скоро прийшлося переконатися, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до "угоди" й "угодовців", що Поляки нічим не хочуть поступатися в своїм пануванню й не розуміють инших відносин до Русинів, як відносини пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшлося мені більше або менше різко розійтися навіть з найближчими приятелями, зблизившись з кругами різкоопозиційними. З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покірного послушника польського панування, скоро зіпсувалися вповні і давали чимало прикростей. Я сильно з того всього захворів, так що ледве міг працювати.

На полі суспільно-політичнім я вкінці різко виступив проти угодовців і зблизившись до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народоцветва в дусі більше радикально-поступовім. Реформа була переведена з кінцем 1899р., і разом з кількома виднішими радикалами я увійшов в езекутивний комітет реформованої партії, як містоголова (головою зістався старий проводир народовців пос. Романчук). Одначе, переконавшись скоро, що переведена реформа не увільнила народовецьку партію від її старих прикмет, я по кількох місяцях виступив з комітету, разом з д-ром Франком, відсунувся від участі в партійній діяльності народовців, і не

раз виступав против похибок їх політики, являючися разом з д-ром Франком й молодшими товаришами репрезентантами лівішого напрямку, який заступав заснований в 1898р. журнал ЛНВісник. Спеціально поведена в 1904 — 5 р. кампанія против грання деяких людей на національних струнах суспільности стягнула на мене тяжкі громи зі сторони офіційальних проводирів народовців. В польських кругах становище моє в університетській справі, близькість до української університетської молодіжи і рішучість, з якою я проводив ідею національної рівноправности українського елементу з польським (і російським), накликали на мене особливо сильні атаки під час боротьби за університет 1901 — 3 рр., коли польські націоналісти обсипали мене різними інсинуаціями в уличній пресі, жадали усунення з університету, віддання під суд і ин.

Одночасно московфільські й слов'янофільські "діячі" київські й львівські мастили мене з свого боку, як проводиря українського сепаратизму, вказуючи, напр., на мій підпис під маніфестом реформованого народовства, що ставив окончною цілею національної програми політичну самостійність України, і т. д. На ново підогрів сі напади виданий в 1904р. в Росії "Очерк истории украинского народа", в яким вороги українства справедливо добачили історичне оправдання національних українських змагань та програми української автономії, і статті, які з початком визвольного руху в Росії я друкував по російських газетах по українському національному питанню. В сих роках приятелі з офіційальних російських кругів остерегли мене, що мені не можна приїздити до Росії, і я кілька літ не приїздив, аж до р. 1905, і се було дуже прикро і трудно для мене (весь час свого львівського професорства я зіставався російським підданим і за російським паспортом приїздив, звичайно 2 — 3 рази до року для наукових занять і громадських зносин).

В такій тривожній воевничій атмосфері не легко було вести наукову роботу, що вимагає спокою й скуплення. Тим часом її не убувало, а прибувало. З початком 1897р. я став головою Товариства імени Шевченка (проводив ним фактично від часу свого приїзду), і zarazом далі зіставався головою його історичної секції й археологічної комісії та редактором "Записок", куди вкладав багато праці й редакторської, й авторської. Окрім викладів і семінарійних занять, на університеті (до семінарійних занять прив'язував я все особливу вагу, стараючися впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття), вів я приватні наукові заняття по-за університетом з студентами — своїми слухачами і сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім відчитувано ті реферати, розбірано, а по оправленню друковано котрі ліпші). Тим способом вправлялися охочіші слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічній відділі Записок Наук. Тов. ім. Шевченка до самостійних оцінок, від дрібних праць в Miscellanea до самостійних розвідок. Хоч галицькі обставини зводили в значній мірі сю роботу до роботи Данаїд, бо підховані молоді адепти історичної науки мусіли потім іти в глуху провінцію, і часто якраз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предержавших властей держати їх в чорнім тілі, все-таки з мого семінара і з тих *privatissima* повиходило чимало людей, які полишили де-який, а часом і досить значний слід в науковій роботі, а де-які роблять науково й далі, не вважаючи на

тяжкі обставини (ідучи в хронологічному порядку, були то: Омел. Тер-лецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кревецький, Ів. Крип'якевич й ин.).

З кінцем 1897р. підніс я справу зреформовання ілюстрованого тижневика "Зоря" на літературно-науковий місячник; проект був прийнятий відділом Наук. Тов. ім. Ш., і з 1898р. почав виходити "Літературно-Науковий Вісник", а в число редакторів вступив від початку і я (заразом з Маковеем і Франком, пізніше з Гнатюком і Франком). Брав у нім дільну участь, особливо в перших роках, коли видавництво ставилося на ноги і мені приходилося грати роль головного редактора (сам я містив статті по літературі і суспільно-політичні огляди), і в останніх, 1905—6, — коли писав в нім публіцистичні статті в різних питаннях дня.

При кінці 1898р., з нагоди святкування століття української літератури, я виступив з проектом заснування осібного видавничого товариства, головно для публікацій белетристичних і популярно-наукових, що не входили в круг діяльності Наук. Тов. ім. Шевченка. Товариство мало бути завязане в формі акційної спілки, щоб оперти видання українських книжок не на жертвах і субвенціях, як звичайно видавано їх дотепер, а на доходах розпродажі. Коли сума акцій дійшла 3 тисяч гульденів, завязано весною 1899р. "Українсько-руську видавничу спілку"* (*Українсько-руська видавнича спілка — популяризувала кращі твори світової та української літератури. До 1912р. працівниками й редакторами її були І. Франко та В. Гнатюк. З 1899р. по 1917р. випустила понад 300 видань белетристичної і науково-популярної літератури) — товариство, яке під формою акційної, промислової організації все змагало до просвітних і культурно-національних цілей і згодом стало найбільшою українською видавничою інституцією, перейнявши в 1904р. і "Літературно-Науковий Вісник" (якому фірма Наукового Товариства ім. Шевченка — наукової інституції, підпомаганої субвенціями краю і міністерства, не рідко ставала на заваді в свободнім вислові своїх гадок). В сій Спілці я з початку займав місце голови надзорчої ради, а пізніше, коли надзорчу раду злучено з дирекцією, — голови дирекції, й брав і досі беру діяльну участь в видавничій і в адміністративній діяльності.

У власній науковій роботі, окрім поменших наукових статей, рецензій, білших або менших матеріалів, міщених головно в Записках, я з початку львівського життя багато віддавав часу археографії, продовжуючи архивні заняття, ведені в попередніх роках. Засновуючи в Наук. Тов. ім. Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань, і з того плану забрався до видання люстрацій і інвентарів королівщин Західньої України XVI в. — незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу. Для сього відбув я в 1895р. нову подорож по архивах і починаючи з року 1895 видав чотири томи в серії: "Жерела до історії України-Руси", що містять люстрації 1564—5 і 1570 р.р. королівщин галицьких, холмських і подільських; зібрана-ж мною тоді-ж колекція інвентарів в переважній частині зісталася невиданою, за браком часу: видав я з неї лише кілька найстарших інвентарів в Записках Наук. Тов. ім.

Ш. Відірваний іншою роботою — головню коло Історії України-Руси, я вернувся до архивальних занять потім, збираючи матеріял для огляду суспільно-економічного життя України в XV—XVI в. і разом з друком V т. Історії випустив перший випуск тих матеріялів.

Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі своєї й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час іще не наспів, бракує матеріялу, зістаються величезні прогалини і т. д. В своїх гадках мав я тоді написання історії короткої й загально-приступної, в трьох невеликих томиках, які-б обіймали старий, литовсько-польський, і новий період. Зайнявши катедру, я сім семестрів з ряду (1894 — 7) читав загальний курс історії України. Повторений потім вдруге ще раз в р. 1898 — 1901, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії. Кажу: скелетом передовсім тому, що курс сей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючися в історію культурну, огляди устрою, економічного життя і т. д., що потім зайняли таке важне місце в остаточній реалізації плану. (Курс сей відповідає в томі I гл. 3, 5 і 6 і 1 екскурсу, в т. II гл. — 1 — 3, в т. III гл. 2 — 3, цілому т. IV, потім наступала історія козачини до знесення автономії України; а гл. 1 — 2, 4 і другий екскурс тому I, гл. 4 — 7 тому II, гл. 3 і 4 тому III і цілі т. V і VI зовсім або майже зовсім не входили тоди, а й те, що потім увійшло в Історію, увійшло в далеко повнішій і детальнішій формі). Близше розглянувшись, прийшов я скоро до переконання, що розпочати діло треба не такою популярною й короткою, а ширшою й строго-науковою історією України, яку-б потім можна переробити в коротку й популярнішу. З початком 1897р. я приступив до занять для сього курсу, війшовши в менше звісні мені перед тим сфери передісторичної колонізації України, індо-європейської гльотики і старинностей та слов'янської праісторії. Протягом 1897 і 1898р. був написаний I том і при кінці 1898р. був видрукований — вихід його припав на час грандіозного, як на тодішні галицькі обставини, і поважного святкування ювілею українського відродження, урядженого Наук. Тов. ім. Шевченка, в організації якого я брав дуже діяльну участь, і, як казали, мав велике вражіння зробити своєю промовою на комерсі на тему ваги моменту й потреби інтензивної національної поступової роботи.

В Галичині сей початок Історії був прийнятий з великим заінтересуванням, можна сказати, з ентузіазмом. Але на прозьбу про допущення до Росії відповіддю була абсолютна заборона. В наукових кругах російських і польських книгу ґрунтовно замовчано, як і взагалі цілу Історію; та і з українських істориків-спеціалістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про неї. Не вважаючи на се, я вів з цілим напруженням розпочати діло і протягом 1899р. був написаний і виданий т. II, протягом 1900р. — том III, що закінчував собою давній період української історії. Цілість зпочатку я надіявся вложити в 5 — 6 томів, пізніше, коли на сам давній період пішло три, — числив на 7 до 8, аж доки огляд суспільно-політичного, економічного й культурного життя XV — XVII в.в., розрісхися на цілі два томи, не переконав мене, що ще багато томів буде потрібно,

аби довести історію України до початків XIX в.

Супроти сеї роботи, яку я вважав, так казати, задачею свого життя, відсував я все, що можна було відсунути; але не можна було відсунути роботи в Наук. Тов. ім. Шевченка, Записках і ЛНВіснику, а хвиля приносила часом і інші роботи. Так, коли в 1899р. мав відбутися в Києві археологічний з'їзд з участю також галицьких учених, я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові. Було то перше гостре поставлення українського питання на російському ґрунті (воно й дало привід всім ворогам українства в Росії вилляти потоки яду й помий на мене, як провідника в сій справі), і треба було задокументувати, що за сими претензіями на признание наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота. Для того організоване було бюро в Наук. Тов. ім. Ш., зібрано 30 наукових рефератів, які по недопущенню української мови на з'їзді в цілості або в резюме були видруковані в Записках (в двох спеціальних великих томах і в інших книжках Записок), а в тім було й власних моїх кілька більших рефератів, окрім дрібніших комунікатів. З другого боку, багато спокою й нервової сили забрали непорозуміння, які виникли в р. 1901 в Наук. Тов. ім. Ш. зі сторони людей невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім плані, який був переведений в попередніх роках, чи то подражнення різними особистими моментами. Атака була поведена на людей, близьких мені, яким я хотів за помічу дрібних подміг і занять в Товаристві забезпечити можливість наукової роботи; розжалений тим, я скинувся літом 1901р. головства й інших занять в Товаристві. Але коли показалося, що опозиція зовсім не має охоти забратися сама до організації наукової роботи хоч би по своєму планові і почала мене просити вернутися, а до сього також нахиляли мене й голоси Українців з різних боків, вернувся я знову до роботи в Товаристві, постановивши не звертати по можливості уваги на виходки опозиції; що, правда, супроти піддержки, яку давала мені переважна маса членів, ся опозиція потім значно слабла з року на рік, зчаста повторюючи зрештою, що против мене самого нічого не має. За всім тим дало се багато прикрого, а певною компензатою служила мені лише моральна опора, яку давала сім'я і кружок інтелігентних і характерних людей, співробітників в науковій, культурній і громадській роботі, що окружив мене і піддавав духа в роботі для культурного подвигнення української народности.

Серед описаних клопотів написаний був протягом 1901р. IV том Історії і розпочатий V (1902); четвертий том я хотів видати разом з п'ятим, по укінченню його. Але 1903р. приніс різні інші справи й плани. З початком того року я дістав від вільної російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким, очевидно, надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломити заборону наукових українських публікацій в Росії. З тою цілею вже в 1900р. і пізніше удавався я до різних німецьких видавничих фірм з пропозицією німецького видання

своїєї Історії, але незвичайність предмета (порівняти аргумент Гауча!) і великі розміри праці ставали на перешкоді — видавці відповідали відмовою. Тепер пропозиція паризької школи відогріла сі плани і гадки, і я постановив прочитати в паризькій школі короткий загальний курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь європейській — напр., французькій — мові, а заразом використати сю подорож для завязання особистих зносин для популяризації української ідеї (так я заразом дістав запросини прочитати відчит в Берліні в товаристві російської молодіжи і т. и.) Сі надії на популяризацію українства відчитами мало справдилися; молодь російська інтересувалася питаннями економічними й політичними, а українська історія й українство для неї були річами мало цікавими; але навязані були деякі зносини в Парижі й Лондоні, уложені умови про французьке видання малої історії й німецьке великої (щоправда — на мій кошт). Вернувшись з подорожи в травні 1903р. (відчити в Парижі читалися в квітні і початок травня, потім я був ще в Лондоні, Липську й Берліні), я засів з завзяттям за оброблення російського курсу української історії, якому дав назву "Очерка истории украинского народа"; протягом літа він був написаний майже весь. Але сю амоге* (*Любов (іт.)), в надії великої користи для зросту української ідеї, написану роботу стріли зараз всякі труднощі — з перекладом на французьке і з виданням російського тексту. Видавці не хотіли брати такої непевної з цензурного і навіть нецензурного погляду книжки. Один з дуже ліберальних видавців відмовлявся побоюванням, що схема української історії, розходячися різко з прийнятою схемою руської історії (напр., включення давньої Руси), накличе на книжку некорисий осуд зі сторони російських наукових кругів. Нарешті по довгих митарствах я рішив друкувати й Очерк на свій риск; літом 1904р. він був видрукований і завдяки тому, що під той час зачалася "весна" Святополка-Мирського, — був випущений і в світ, з огляду — як зазначила резолюція цензури — на спокійний і об'єктивний тон, яким був висловлений сам на собі нецензурний зміст.

Підкинчуючи "Очерк", я в осени 1903р. взявся до перегляду I тому Історії для нового видання (перше, друковане лише в 600 примірниках, розійшлося вже в 1901р.), — тому що треба було зачинати німецький переклад — з справленого тексту другого видання. Була се тяжка робота, бо більшу половину тому переробив майже наново (в зв'язку з різними доповненнями і використанням нового або в I вид. не використаного матеріалу). Вона зайняла цілу зиму й весну 1903—4 року; за той же час було написано кілька статей з цілею популяризації української наукової роботи: статті для петербурського академічного збірника, у редакції якого я допросився, що їх надруковано українською мовою, і статті про Наук. Тов. ім. Шевченка для Журнала Мін. Нар. Просв. і Archiv'a f?r slav. Phil.* (*Архів слов'янської філософії (нім.)), та де-які дрібні праці.

Літо 1903 року зайняли публичні курси, уряджені у Львові, головно в інтересах української молоді, що мала прибути — й дійсно прибула з Росії. Тоді ж випустив я IV том Історії і взявся до V-го. Кінець 1904р. приніс мені радісну вістку — допущення до Росії Історії, наслідком горячого й різкого листу, написаного мною до тодішнього

міністра Святополк-Мирського. Але се допущення задавало нову роботу; тт. II і III Історії розійшлися, треба було ладити нове видання, яке я хотів основно переглянути. Стративши надію докінчити т. V, я переглянув і дописав глави, що містили в собі огляд суспільно-політичного устрою українських земель під польсько-литовським режимом і випустив їх як першу частину тому п'ятого весною 1905р.; за тим пішло нове видання II тому, а з кінцем року — III тому.

Тим часом хвилі визвольного руху в Росії підіймалися все вище й вище. В Галичині з кінцем 1904р. розпочав я був в Л.-Н. Віснику кампанію з проводирями української національно-демократичної партії, яку підозрівано тоді в планах нового компромісу з польськими панами ситуації. Виступив против занедбування реальних потреб української людности, засліплювання суспільними ефектовними фаєрверками, що закривали очі на ті потреби (притоку дала справа будови театра і закладання приватних шкіл, але полеміка мала загальніший підклад). Але ще частіше тепер став відкликатися на питання дня в Росії, в листах і в статтях — в Л.-Н. В., і в російських газетах — в "Сині Отечества" і "Киевских Откликах", по українському питанню в Росії й польсько-українським відносинам в Галичині (більша стаття: К польсько-украинским отношениям в Галиции, вийшла осібно, інші вчислені в хроніці Л.-Н. Вісника за той рік). Тодіж (літом 1905р.) приладив я нове видання "Очерка", де розширено огляд новішої історії й сучасного стану українства (випустив я його в квітні 1906, не чекаючи розпродажу старого — бо бажав ним відізватися на питання дня), й статтю про українське питання для збірника Russen ?ber Russland. Та національне і спеціально українське питання не мало симпатії в російських ліберальних кругах, і писати в чужих газетах було трудно: прийшлося стрінутися з браком співчуття у редакцій і залишити їх. Вирисувалася крайня потреба в російськiм органі для українського питання, і сю потребу я дуже пропагував в листах до земляків, а під осінь 1905р. вибрався на Україну, щоб позондувати український рух і поагітувати за заложенням органу. Побувавши в Києві, Одесі й Харкові, я набрав надії на можливість зреалізування сього плану і збирався виїхати в сій справі до Петербургу. Але страйки, маніфест 17 жовтня, чорно-сотенні погроми, вкінці (псевдо) ліберальний курс і нові постанови про пресу змінили зовсім ситуацію: на першу чергу виступило заснування українських газет, що закладаються з початком 1906р. по різних містах, а брак усякого порядку, урядовий терор і т. и. та повна непевність завтрашнього дня не дають іще можности ніякої тріркої організації.

Тому з осінню 1905р. вернувся я до роботи коло Історії, докінчив давно розпочату II частину V тому (випущену на початках 1906 року) і прийнявся за том VI вилучивши туди огляд економічного й культурного життя, яке первісне надіявся змістити в томі п'ятім, та спішачися швидше приступити до часів і подій, від яких рахують українську історію в звичайних поглядах на неї. Під початок літнього курсу огляд економічного життя, розпочатий ще в 1904р. і потім залишений, був скінчений. Разом з тим займався я організацією роботи коло спорядження корпусу актів до історії козаччини, неминуче потрібного супроти того, що від кінця 1880-х рр. перервалася всяка систематична

робота на сім полі. Проект такий був мною предложений в Товаристві ім. Шевченка ще весною 1905р. (видрукований в 24 випуску Хроніки Товариства). Молоді археографи, підховані в моїм семінарі, мали розібрати між собою поодинокі партії в історії козащини й зайнятися призьбиранням до них актового матеріалу в невикористаних або мало використаних рукописних збірках Київа, Харкова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави і т. и. Від літа 1905р. організовано археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга, а члени їх мали приступити слідом до оброблення й приготування до друку тих колекцій.

Велика честь і утіха в тім часі стріла мені зі сторони моїх учеників і прихильників, що з нагоди десятиліття моєї наукової й громадської праці в Галичині пошанували мене виданням розкішного збірника: задуманий він був в осени 1904, коли десятиліття скінчилося, а вийшов в лютім 1906р. і на комерсі в тіснішій кружку учеників і товаришів був мені доручений. Припало се як раз на вихід II частини V тому і першого тому німецького видання Історії.

Львів, 1906, березень

З 1906р. діяльність Грушевського стала все більше переноситься на Велику Україну, до Київа. З тривогою помітивши, що новонароджена тамошня преса не досить використовує зроблене за останню чверть століття на галицькім ґрунті спільними силами робітників цілої України і замикається в тіснішій крузі місцевих інтересів, Гр. агітував за перенесення до Київа "Літ.-Наук. Вісника" й інших видань, відкриття в Київі відділу львівської книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, переселення до Київа молодих галицьких публіцистів і дослідників, а також старався і про відновлення і поширення своїх персональних зв'язків з новим політичним рухом. Літом 1906р. Гр. виїхав до Петербургу, де тоді засідала Перша Державна Дума, брав живу участь в життю Укр. Фракції, Укр. Клуба і в редакції заснованого тоді "Украинского Вестника". Статті, друковані в тих роках, 1905—6, він випустив слідом осібною книжкою п. з. "Освобождение России и украинский вопрос", і окремими відбитками. З кінцем 1906р. видання "Літ.-Наук. Вісника" було перенесене до Київа, і в нім звичайно щокнижки появлялись статті Гр. на тему українського життя та будили чималий інтерес. Статті з попередніх років (1905—6) на сі теми він видав також під заг. "З біжучої хвилі". Брав якийсь час близьку участь також в редакції щод. часописи "Рада". З організацією Українського Наукового Товариства в Київі (весною 1907р.) був вибраний його головою і дбав про можливо тісний контакт обох наукових товариств, львівського і київського, котрих був головою і редактором, або співредактором видань. Тогож (1907) року, на бажання петербурського добродійного товариства написав популярну історію України "Про старі часи на Україні", яка з того часу багато разів передруковувалась і перекладалась на інші мови. Захопившись в тих роках українським і світовим мистецтвом, став підготовляти видання ілюстрованої історії України — котре випустив потім, 1911р., і воно мало великий успіх: протягом півроку розійшлося перше видання в 6 тис. примірників, і було повторене слідом, ще з більшою кількістю ілюстраційного матеріалу. Паралельно готовив книгу з історії європейської культури, в формі

подорожніх заміток (друкувалися в Літ.-Наук. Віснику під заголовком "По світу"), задумуючи так само багато ілюструвати її — але сей план розбила війна. Вернувся також до белетристичних інтересів своєї молодости, друкуючи в Літ.-Наук. Віснику під ініціалами М. З. короткі начерки й оповідання, котрі пізніш, в 1918р., зібрав у двох серіях "Sub Divo" і "З старих карток".

Серед сих різноридних інтересів і занять і частих переїздів і подорожей головне наукове діло "Історія України-Руси" посувалось в дещо помалішій темпі.

В 1907р. вийшов том шестий — присвячений економічному й культурному життю; 1909р. том седмий — з історією козаччини до р. 1625; перша частина VIII тому (рр. 1625 — 1638) — тільки 1913. Сі останні томи вимагали інтензивної архивальної роботи; крім того багато часу було віддано перерібці для нового видання т. IV (1907) і т. I (третє видання 1913р.), а також перекладам. Помічаючи, що його українське видання не поширюється в наукових кругах російських і всіх тих, що звикли черпати свої відомості тільки з російських видань, Гр. почав видавати в перекладі поодинокі частини "Історії України". 1910 випустив п. з. "Кіевская Русь" частину першу I тому, далі, в рр. 1913 — 14 два томи "Історія Украинскаго Казачества" (переклади з VII і VIII тому, до р. 1623); редакція сих перекладів забирала багато часу. Випустив в сих роках також два перероблені і доповнені видання "Очерка історії Украинскаго Народу" (1911 і 1913). Далі займався також популяризацією ("Про батька козацького Богдана Хмельницького" в вид. "Лану", в р. 19), а в рр. 1911 — 12 з гуртком молодших популяризаторів (Ю. Сірий, Г. Терниченко й ин.) видавав тижневик для селян "Село"* (*"Село" — українська щотижнева ілюстрована газета. Видавалася в Києві з вересня 1909р. по лютий 1911р. На базі "Села" з березня почала виходити газета "Засів" (1911 — 1912 рр.)). Свої статті, друковані там 1912р., випустив окремою книжкою п. з. "Про українську мову й укр. школу", яка була арештована цензурою, але випущена постановою Київ. Судової Палати. Випустив тогож року розкішно видану і багато ілюстровану старим українським графічним матеріалом, популярну перерібку відповідних розділів своєї історії п. з. "Культурно-національний рух на Україні XVI і XVII вв.", що мав чималий успіх, завдяки також композиціям В. Г. Кричевського, що брав діяльну участь в ілюстрації сих видань.

Одночасно не переставав займатися галицькими справами, різко виступаючи против опортуністичного курсу нац.-демократів. Статті на сю тему випустив весною 1911р. під заголовком "Наша Політика", яка викликала доволі сильне вражіння, але була прийнята за виразний *casus belli** (*привід для війни (лат.)) провідниками нац.-демократів, які всевладно правили львівською укр. громадою. Доходячи в тім часі нової угоди з польськими кругами, вони рішили за всяку ціну зробити Гр-го "нешкідливим" і дали йому битву на ґрунті "Наук. Тов. ім. Шевченка". На загальні збори весною 1913р. була випущена анонімна брошюра, наповнена фантастичними цифрами і вимислами, і зібрано всіх, хто стояв під керуванням тих н.-дем. провідників. Гр-го обрано головою, але всіх його співробітників з попередніх років провалено. Гр. прийняв вибір на кілька місяців, щоб докінчити де-які розпочаті видання, і в осени зрікся головства і

редакторства, скінчивши на 116 т. "Записок". З огляду на такі прикрі відносини, постановив зріктися також катедри в університеті, коли скінчиться 20 літ служби: 1 вересня 1914 року, се дасть йому право на зменшену пенсію, і змогу вповні перенести свою роботу до Київа. В зв'язку з сим запроєктував Київському Науковому Товариству використати юбілейний — 1914 рік (століття народин Шевченка) для поширення своєї наукової організації. Тому, що новий виділ Н. Тов. ім. Шевченка рішив свої "Записки" з наук. часописи, якою вів Гр., перетворити на збірку самих тільки розвідок (скасувавши відділи хроніки і бібліографії), Гр. запроєктував Київському товариству приступити до видання наукового трьох-місячника українознавства п. з. "Україна" і взяв на себе редакцію (відповідальним редактором згодився стати К. П. Михальчук, технічну редакцію взяв Д. І. Дорошенко). Також рішено було приступити до видавання матеріалів археографічних і етнографічних. Пок. Семиренко, що рікрічно підтримував видання Товариства грішми, згодився збільшити на се свою підмогу.

Але тут прийшла війна і поруїнувала всі плани. Вона застала Гр-го на літнім спочинку в Карпатах, відти, не моючи змоги ні виїхати до Київа ні вернутись до Львова, він виїхав із сім'єю до Відня; виїхавши потім до Італії, списався з київською ріднею і знайомими, і рішив через Румунію виїхати до Київа. Але вже з початком війни був виданий секретний наказ: коли-б приїхав, обшукати і без огляду на результати трусу вислати на Сибір. Коли в середині листопаду Гр. приїхав з сім'єю до Київа, Гр. арештовано, помешкання ошукано, а потім, в грудні дано наказу обшукати також і помешкання у Львові — що був тоді в російській окупації. Хоч сі труси не дали ніяких обтяжуючих вислідів, в лютім 1915р. Гр. призначили на висилку етапом на Сибір, але петербурським знайомим, як іронізувало "Н. Время" в останні хвили вдалось "вставити букву М": замість до Сибіри призначено на висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом виїхала туди-ж його родина. В Симбірську Гр. прожив до осені того р., — за проханням російської академії восени його переведено до Казани, як міста більш придатного до університетських занять, а рік пізніше до Москви, все під "явний нагляд поліції", що позбавляли його права педагогічної і ріжної іншої діяльності. В Симбірську і Казани Гр. взявся до оброблення популярного курсу всесвітньої історії, в двох ціклях узшому (популярнішому) і ширшому (більш науковому). З переводом до Москви мав змогу взятись до продовження своєї "Історії України", яку війна перервала на описі Зборівської битви. Оброблену частину, 1638 — 1648, випустив, живучи в Казани, як II частину VIII тому в р. 1916, в Москві докінчив історію війни 1649р. і довівши огляд до весни 1650 року видрукував в Москві, як третю частину VIII тому (видання се було закінчено вже по виїзді Гр-го з Москви і властиво не вийшло в світ, і потім Гр. передрукував, його в Видні в 1922р., з одинокого примірника, одержаного з Москви з okazією). Почав друк також своєї "Всесвітньої Історії", котрої I ч. вийшла в Петербурзі в р. 1916. В Москві брав участь в редакції "Української Жити" й тижневика "Промінь", займався організацією україн. видавничої спілки і наукового товариства.

Революція визволила Гр-го з сього заслання і перервала сі заняття. Вибраний

головою Української Центральної Ради при її організації й викликаний її телеграмами до Києва, Гр. приїхав у березні, потерпівши в дорозі нещастя: вагон, в котрім він їхав, згорів в дорозі, і в нім значна частина рукописей і книг. Ще більше подібне нещастя спіткало його рік пізніше, коли фамільний дім Гр-х був спалений підчас обстрілу Києва, і в нім згоріли всі рукописи, цінні колекції укр. мистецтва і бібліотека.

Чотирнадцять місяців існування Укр. Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918), котрого Гр. був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час. "Нова Рада", потім в "Народній Волі") й окремі брошури ("Хто такі Українці і чого вони хочуть", "Звідки пішло українство", "Вільна Україна", "Якої ми хочемо автономії і федерації", "Українська Центральна Рада й її універсал"). Друкував також популярно-наукові річи (Всесвітня Історія, кн. 2 і 3, "Переяславська умова України з Москвою"), та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала.

Після гетьманського перевороту Гр. жив у Києві інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці. Виготовив за сей час частини 4, 5 і 6 "Всесвітньої Історії", і в ширшій серії книги: "Старинна Історія. Античний світ", "Середні віки Європи". З упадком гетьманщини брав участь в засіданнях Наук. товариства, де тоді дебатовалось питання про реорганізацію академії, був вибраний також членом Трудового конгресу. З початком лютого 1919р. виїхав до Камінця, де редагував якийсь час газету "Голос Поділля" і займався роботою над укр. підручниками (Історія України для трудової школи). З кінцем березня через Галичину виїхав за кордон, в делегації від партії укр. соц. революц. на конференцію II Інтернаціоналу, і взяв участь в люцернській конференції (докладне звіт про сю делегатську діяльність надр. в "Борітеся поборете" ч. 3). В осени того ж 1919р. виступив з проєктом організації "Українського Соціологічного Інституту" і одержавши деякі кошти для цього занявся цією організацією. Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі; брав участь в організації часописи Europe Orientale* (*"Східна Європа" (фр.)), "Борітеся поборете", "Наш Стяг", друкував в них багато статей і окремі брошури. В 1921р. виступив з делегацією с-рів в II Інтернаціоналу, 1922р. зложив і делегацький мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддався виключно науковій роботі в "Укр. Соц. Інституті". Видав в сім часі книги: Abrege de l'Histoire d'Ukraine, Antologie de litterature ukrainienne* (*"Коротка історія України", "Антологія української літератури" (фр.)) (спільно з донькою своєю К. Грушевською), "Початки Громадянства (Генетична Соціологія)", "Початки соціалістичного руху на Україні й женеvський соц. гурток" (сюспільно зі співробітниками), "З історії релігійної думки на Україні". З 1922р., оселившись в Бадені, під Віднем, занявся виключно "Історією української літератури" — написав чотири томи, з котрих тоді-ж видав три перші у Львові, четвертий докінчив і видав уже на Україні, в 1925р. Вибраний з кінцем 1923 року членом Української

Академії й, одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної наукової праці в цих умовах.

(Із книги: "Михайло Грушевський" — Київ: "Бібліотека українця", 1998. — С. 26 — 57.)

За життя Михайла Грушевського в Радянській Україні, 1928 року, уся його художня проза і його драматичні два твори були зібрані до купи в книжці "Під зорями", яку критика відзначила як дуже визначне явище.

Помер М. Грушевський 1934 року.